

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

**Ставлення до революцій істориків-
позитивістів українських земель
другої половини ХІХ –
початку ХХ ст.**

На період домінування позитивізму у суспільних науках припадає час “великих реформ” та активізації революційного руху у Росії та Австро-Угорщині. Після невдачі повстання 1863–1864 рр. радикальна налаштована частина польського суспільства відмовилася від революційних методів боротьби і виступила за угоду з урядовими колами. В усіх дев’яти українських губерніях Російської імперії у 1860-х – на початку 1880-х рр. діяли російські народники, зокрема у 1873–1874 роках відбувалося “ходіння у народ”. Пізніше на підросійських та підавстрійських українських землях розгортають свою, переважно нелегальну, діяльність анархісти та соціалісти різних течій. В таких умовах проблема революції набуває широкого суспільно-політичного значення, а, отже, посиленого інтересу науковців, особливо істориків¹.

Тому є необхідним проаналізувати головні підходи істориків-позитивістів України того періоду до дослідження суспільних революцій, зокрема причин, характеру та наслідків європейських революцій ХVІІІ – ХІХ століть, ставлення до соціалістичних революцій, форм та методів революційної боротьби. Поодинокі спроби [1–12] розглянути це питання на прикладі творчості відомих науковців минулого у кращому випадку пов’язували з їх ліберальними переконаннями. Попередні дослідники не ставили своїм завданням показати специфіку ставлення саме позитивістів до революційної проблематики.

Інтерес позитивістів до проблеми “політична революція” та її сутнісних характеристик, а саме причин, характеру та наслідків європейських революцій ХVІІІ – ХІХ століть був не випадковим. Більше

¹ Ряд відомих львівських професорів (К. Ліске, Т. Войцеховський) були учасниками січневого повстання [13, s. 601].

революційною тематикою займалися новісти, фахівці з історії Великої французької буржуазно-демократичної та інших революцій. Відомий їх інтерес і до революційних подій свого часу (наприклад, факт присутності І. В. Лучицького на засіданнях Національних зборів у Версалі та особисте знайомство з комунарами [14, с. 51]). Новісти частіше виїжджали у закордонні наукові відрядження. Вони краще, ніж дослідники національної історії, були ознайомлені з ідеями та працями західноєвропейських філософів та істориків. У працях новістів України простежується чітка рецепція частково негативних оцінок французьких просвітителів щодо революційної боротьби, особливо її методів та наслідків. На відміну від романтиків історики-позитивісти не ідеалізували революції.

Такі оцінки науковців-позитивістів були обумовлені і загальними теоретичними принципами. Прихильники еволюційного та закономірного суспільного розвитку вважали доцільним поступовий, а не революційний шлях розвитку суспільства. Ліберальні історики уявляли суспільний прогрес як поступальний розвиток усіх сторін суспільства. “Еволюції, – був переконаний М.М. Ковалевський, – потрібно надавати перевагу над революцією, або, висловлюючись мовою Конта, ... прогрес бажаний лише за умови збереження ладу” [15, с. 86]. Віра науковців у суспільний прогрес часто поєднувалося з пошуками шляхів покращення суспільного життя. “Правовірні” історики-позитивісти, як правило, підтримували ідею правової держави, переважно у формі конституційної монархії. До завдань останньої вони відносили правильне регулювання економічних, соціальних та інших відносин, що має стати запорукою розвитку суспільства без революцій. Історики-позитивісти були здебільшого лібералами. Участь науковців-позитивістів у революційному русі була більше винятком, ніж правилом. За повідомленнями поліції молодий Є.В.Тарле з часів студентства “близько цікавився революційною справою”, брав участь у зібраннях революціонерів [16, арк. 1 зв.]. Після закінчення Київського університету він на лекціях з російської історії у кадетському корпусі зосереджував увагу на “викладі подій французької революції та інших державних переворотів” [16, арк. 1 зв.].

Фундатори першого позитивізму О. Конт та Д. С. Мілль у цілому ставилися позитивно до революцій, вважаючи останні історично обумовлені неправильним політичним розвитком країн [17, с. 7; 18, с. 825]. Більшість істориків-позитивістів України більш стримано під-

ходили до проблеми необхідності революцій. Лише в окремих випадках М. П. Драгоманов визнавав революції прогресивними та закономірними [19, с. 375–376]. Науковці визнавали революцію крайнім випадком, якщо інші шляхи виходу з економічної та / чи політичної кризи неможливі. Останній період правління Людовика XVI М. М. Ковалевський характеризував як “торжество реакції та бездарність в особах міністрів, що змінили Тюрго, зробили революцію неминучою” [20; див. також: 21, с. 258; подібна думка у В.К. Надлера: 22, с. 30]. За його оцінкою намагання Тюрго здійснити програму реформ були марними [21, с. 258]. Подібна оцінка вченим спроб міністра фінансів Ж. Неккера, який “відступив в кінці кінців перед страхом настроїти проти себе могутні інтереси, зачепити права, що історично склалися та урочисто проголошені. Реформа становилася неможливою; необхідний був переворот в корені, переворот, який ліквідував би як різницю провінцій, так і різницю станів, створив би громадянську єдність Франції в такій же мірі, в якій політикою Рішельє та Людовика XIV створена була її політична єдність” [21, с. 195]. Вчений визнавав неминучу обмеженість реформаторів у діях.

М. С. Грушевський зазначав закономірність деяких суспільних рухів і реформ, бо вони “самі по собі були впливом часу й його потреб” [23, с. 528]. Пізніше М. С. Грушевський прийшов до висновку, що Богдан Хмельницький та старшина у боротьбі за власні інтереси “непомітно проробили з народніми масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стало підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи...не хочаби тої революції, і цілком не здібні були порохуватися з її значінням і наслідками” [24, с. 1501].

На відміну від попередників історики-позитивісти підкреслювали важливість економічних причин соціальних рухів. З цього приводу М. М. Ковалевський підкреслював, що “рухами класів управляють скільки-небудь тривало не абстрактні ідеї, а економічні та політичні інтереси” [25, с. 90]. “В політичних переворотках, – теж висловлює подібну думку Є.В. Тарле, – головний інтерес – економічний” [26, с. 442]. Ще більш чітко висловився М.Н. Петров: “Маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, які вони не були, рідко спричиняють революції. Тільки важке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот” [27, с. 388]. З просвітницько-раціональних позицій

В. К. Надлер намагався пояснити вибух революційних подій: “революція була прямим наслідком того ненормального порядку речей, який утримувався в Європі та у Франції, не дивлячись на всі реформи та перетворення ще з часів середніх віків” [22, с. 10].

У позитивістській історіографії відсутнє чітке розуміння терміну “революція”. Часто під цим поняттям розуміли насильницьку зміну існуючої влади, інколи і кардинальну зміну суспільних відносин. М. С. Грушевський оцінював Хмельниччину як “суспільну революцію XVII в.” [28, с. I] з-за її широкомасштабних наслідків. Частіше під “революцією” розуміли суспільний переворот з захопленням політичної влади, що призводить до зміни основ суспільного ладу, а інколи й усі значні зміни та події у суспільстві. Так, проти “хитрих заколотів”, “столичних повстань”, “диктатур тимчасових урядів”, “диктатур всього міського робітничого класу чи хоча б всієї країни” різко виступав М. П. Драгоманов [29, с. 349]. Навіть заміна давньоримської республіки імперією характеризувалася як революція (М. П. Драгоманов та інші). Таким чином під терміном “політична революція” переважна більшість позитивістів розуміла кардинальну зміну політичного устрою.

Показово близькими були погляди прихильників еволюційного шляху історичного розвитку на доцільність революційних суспільних змін. Так, на думку М.С. Грушевського, швидкі, кардинальні зміни державного устрою є “не найлучча, не найспряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування кроком за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і наворотало їх до нормального становища” [30, с. 28].

М. П. Драгоманов був переконаний у перевазі еволюційного шляху розвитку людського суспільства, зокрема і тому, що “всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу і що державні чи то протидержавні заходи і постання – тільки частина тих приводів, якими просуваються зміни в людському житті... Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими засобами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські... навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські вертаються безпремінно “на другий день повстання”, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялись” [31, с. 70–71].

Політичну неможливість встановлення у Франції конституційної монархії в останній рік правління Людовика XVI М. М. Ковалевський пояснював “не пристрастю короля до абсолютизму і не республіканськими устремліннями народного представництва”, а інтригами промонархічних сил [21, с. 655]. Підкреслюючи суб’єктивну складову проголошення республіки у ході Англійської буржуазної революції середини XVII ст., М. М. Ковалевський писав з цього приводу: “Для діячів першої англійської революції питання про республіканську форму правління було не стільки питанням принципу, скільки питанням політичної зручності” [32, с. № 8, с. 157].

Історики-позитивісти постійно кращим шляхом розвитку суспільства називали реформи, що здійснюються далекоглядними політиками.

Критика російськими есерами столипінської аграрної реформи, на думку В. Б. Антоновича, була неправильною. У розмові з Вадимом Шербаківським він пояснював, що есери “ніби беруть в оборону московського селянина, але одночасно вони являються і апологетами його безправ’я під формою общинного землеволодіння, яке виявляється дуже початковою формою землекористування” [33, к. 11]. В. Б. Антонович виступав “за утвердження приватної власності і проти пережитків, якими являються общини” [33, к. 11]. Намагання есерів “робити ж революції на користь сих пережитків” учений називав безглуздом [33, к. 11]. Досить обережно В. Б. Антонович ставився до ідеї російських народників та інших революціонерів різного гатунку щодо швидкої підготовки простого народу до революції: “не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі... Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та при звичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейняті принципами самосвідомості” [34, с. 68]. В. Б. Антонович попереджав молодь про небажаність штучного створення революційних ситуацій: “Народні рухи на загад [так у тексті – Б. О.] не робляться, нарід можна тільки готувати до них, а як обставини наспіють, то й найменшої зачіпки досить буде, щоб зайнялася революція” [35, с. 209]. Таке стримане ставлення до активізації соціальних рухів типове для ліберала. Свою думку щодо доцільності зруйнування старого політичного ладу київський професор пояснював таким чином: “Революція виявляється тоді, коли форми правління, які панують в даній країні, не відповідають змістові життя. До кінця роз-

винене право приватної власності вимагає демократичних форм правління, т. є. парламентських” [33, к. 17]. Вчений був переконаний у необхідності тривалої підготовки суспільства до реформ та / чи революцій, бо “для революції треба культурної підготовки, інакше її візьме в руки ліпше підготовлений” [33, к. 11]. У розмовах з молоддю В. Б. Антонович відносив час соціалістичного суспільства до далекого майбутнього: “Се діло “отдалённого” будущего. Се идеал, до якого простують люде, а не програма “ближайшего” часу” [36, арк. 2].

У процесі порівняння термінів “революція” та “реформа” О.І. Маркевич називав реформи кращим шляхом здійснення ідеалів [37, арк. 1-1зв.]. Значення Великої французької революції одеський науковець вбачав у тому, що вона завершила період нової історії перемогою третього стану над абсолютизмом, свободою слова, парламентаризмом, свободою промисловості і торгівлі [37, арк. 1].

Фахівці з новітньої історії більш стримано, ніж дослідники національної історії, оцінювали ідеї просвітництва та гасла буржуазних революцій у Франції та Північній Америці кінця XVIII ст. через ґрунтовну обізнаність з темою [38, т. 2, с. 526].

Новісти постійно наголошували на негативних сторонах революційної діяльності.

М. П. Драгоманов пропонував розглядати революції з різних сторін, бо “перевороти здійснюються не так, як хотілося б історикам. Не говорячи про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато доброго зі старого ладу гине при встановленні нового. Але для оцінки цього нового не потрібно становитися на точку зору старого порядку, а потрібно дивитися на те, чи досягнуто що-небудь при перевороті такого, що не діставало старому порядку і що було істотно однак необхідно для суспільного організму” [39, с. 12]. На недосягненні цілей, що проголошували ідеологи революцій, наголошував М. П. Драгоманов: “До того революції поставали більше од почувань, ніж до думки..., більше були консервативні, класові, ніж прогресивні, все спільні..., більше піднімались проти найгостріших фактів, ніж проти системи... і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба” [19, с. 380]. На його переконання усвідомлена, оперта на розум діяльність ряду справжніх революціонерів (як і деяких європейських політичних діячів) сприяла історичному прогресу. Вчений визнавав наявність деяких ідеалів у революціонерів: “Слово революція передбачає більш чи менш

свідоме устремління до здійснення відомого ідеалу громадянського ладу, якому не відповідав старий лад” [39, с. 12]. Проте М. П. Драгоманов застерігав з притаманним йому літературним хистом та пророцтвом від підготовки революцій: “Будь-який новий лад виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може висвітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді на чолі партій, що борються, стають ідеалісти, люди з прямо та чесно поставленими прапорами. Якщо боротьба інтересів йде в суспільстві малоосвіченому та грубому, якщо класи пригноблені мають мало загального з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, при цьому іноді переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабкого, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих [верств], а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, – тоді боротьба приймає характер громадянських, а то й національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом широких реформ, а шляхом окремих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, що безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що домагаються прав, які висуваються на задоволення потреб окремих елементів. Непереборна логіка подій та інтересів буде вести суспільство вперед...але це не буде боротьба ідей на ґрунті інтересів, це буде боротьба особистих самолюбств та інтересів на ґрунті інтересів загальних. Така була саме боротьба, яка привела до встановлення в Римі монархії” [39, с. 302].

Будь-яку революцію О.В. Романович-Славатинський називав аморальною, тому що “не лише не вирішуються політичні та суспільства питання...ллється кров невинна, страждають чесні громадяни, на перший план висуваються інтригани та демагоги” [40, с. 6].

Негативні сторони подій середини XVII ст. відмічав М. С. Грушевський: “Хмельницина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторін. Ріки крові, обопільне озвіренне, в результаті – спустошенне цілих земель; безконечні жертви і в результаті – цілковите розчарування народу...матеріальна і моральна руїна” [41, с. 29].

Наслідки революцій негативно також оцінював М. Н. Петров: “насилницьке прискорення і без того неминучої розв’язки не окупило тих страшних жертв, яких воно коштувало” [42, с. 13], “майже повне безпліддя всіх насильницьких переворотів в Європі” [42, с. 12].

М. Н. Петров підкреслював інший небажаний наслідок революцій – часто насильницьке і криваве повернення до старих порядків [27, с. 418]. Він писав, що “у суспільних катаклізмах...звичайно досягається надійно лише те, що і без них досягнуто було нормальним, тобто більш спокійним рухом життя” шляхом праці та освіти [42, с. 12–13]. Проте Харківський професор визнавав: “перевороты ці нерідко вносять у життя раптом таку масу нових понять і відносин, що від цього нормальний хід нашого розвитку отримує швидкий і різкий поштовх, вплив якого не проходить безслідно і який однак не можна назвати неісторичним” [43, с. 45].

М. М. Ковалевський взагалі вважав революційні диктатури тимчасовими явищами. Для нього цезаризм та диктатура пролетаріату може бути “лише тимчасовою та скороминучою формою” [правління] [44, с. 88].

М. Н. Петров так оцінював ходіння у народ російських народників у 1873–1874 рр.: “Якби ці апостоли хоч скільки небудь правильно [були] ознайомлені з історією...вони б знали, що народні маси ніколи ще не піднімалися з-за одних ідей...лише важкі економічні лиха – голод, мор, нашествия іноплемянників, нестерпний утиск експлуататорів народної праці – примушували маси брати участь у всіх революціях” [42, с. 15].

Позитивісти здебільшого не сприймали революційного терору. Так, в еміграції М. П. Драгоманов рішуче засудив вбивство Олександра П. Визнаючи деяку провину царизму в активізації революційного руху, М. М. Ковалевський не схвалював терористичної діяльності російських революційних народників [45, с. 193–194]

І. Я. Франко спочатку досить високо оцінював соціалізм як “велике культурне придбане новітніх часів” [46, с. 265]. Під впливом М. П. Драгоманова науковець розглядав громадівський соціалізм, як майбутнє ідеальне суспільство, в якому буде усунено “велику суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво” [47, с. 44]. Слідом за К. Марксом І. Я. Франко визнавав корисність (за деяких умов) суспільної власності і вважав необхідним у майбутньому усупільнення приватної власності: “Спільна праця і спільна власність – се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад” [48, с. 336]. Активна політична діяльність дещо скоригувала його погляди. До керівництва відомих йому соціалістичних партій І. Я. Франко ставився негативно. Справжню суть політики лідерів соціалістич-

ного руху він характеризував як “фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духове *відчуження від рідної нації* [курсив автора – Б. О.]” [49, с. 284].

І.Я.Франко негативно оцінював “Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса та Ф. Енгельса, як програму побудови тоталітарної держави: “Така програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в жите міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій” [50, с. 151]. Вчений, який з середини 90-х років XIX ст. поступово відійшов від марксизму та громадівського соціалізму, у чорних фарбах зображував майбутнє соціалістичне суспільство: “всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власне воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних людей держави, зробилося би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою” [48, с. 341]. І. Я. Франко бачив “всевладність керманичів...над мільонами членів народної держави” [48, с. 341].

Історики-позитивісти, що, як правило, були лібералами за переконаннями, негативно поставилися до приходу до влади радикальних сил, а особливо більшовиків. Так, в одній з харківських газет В. П. Бузескул підкреслював шкідливість комуністичних гасел: “Встановлення майнової рівності не врятує від внутрішньої боротьби. Люди будуть таки домогатися влади, почестей або грошей” [51].

Оцінюючи революційні події 1917–1921 рр., І. А. Линниченко різко критикував політику революційних урядів, порівнюючи останніх з церковниками. На думку професора Таврійського університету за нової влади (як і у церкві) “народослужіння точно також складають з сценічних дій: маніфестації та молитви-промов, а останні складаються зі славослів’я, нового богу – революції і вимог замість прохань” [52, арк. 1]. У щоденнику І. А. Линниченко підкреслював особливий характер поведінки революціонерів: “У народослужінні, як у бого-

служінні, лєвова доля жертв дїстається жрецам-лїдерам пануючих партїй. В особливо урочистих випадках, в епоху народних бїдувань, від віруючих вимагають жертви” [52, арк. 1]. І. А. Линниченко виступив проти головних соціалїстичних гасел: “соціалїзм ворог капїталу, ворог конкуренції, ворог тих стимулів, які грають таку важливу роль у справї прогресу...це лише знаряддя рабовласництва... Соціалїзм вигонить з життя не лише багатство, але й красу життя, її поезїї, тому що він ворожий славі, успїху... Загальна рївнїсть – мїф, ілюзїя” [53, арк. 13–14].

Подібні підходи характерні і для польської суспільної та історичної думки. Навіть польські соціалїсти рїзко критикували більшовицьку політику військового комунїзму [54].

Інтерес до теми революції та реформ був викликаний, зокрема, суспільно-полїтичними реалїями досліджуваного часу. Історики-позитивїсти кращим шляхом розвитку суспільства називали реформи, а революція визнавали крайнім шляхом виходу з економічної та / чи політичної кризи. При цьому підкреслювалося кривавий характер перебігу революцій, часто невиконання їх завдань та переважно негативні наслідки революційних переворотів. Позитивїстське суспільного прогресу та еволюційна теорїя були об’єктивно направлені проти революційних гасел. Проголошення еволюції нормальним шляхом історичного розвитку надавало теоретичне обґрунтування доцільності поступових реформ, а не революцій. Деякі історики-позитивїсти визнавали частину положень марксїзму, але не щодо революційних заколотів. Більшість з них негативно поставилася до приходу до влади більшовиків.

Джерела і література:

1. Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: дис. ... канд філос. наук: спец. 09.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2001. – 194 с.
2. История философии в СССР. – М.: Наука, 1968-1971. – Т. 3-4.
3. Історія філософії на Україні: в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 2. – 368 с.
4. І. Я. Франко як історик: зб. ст. – К., 1956. – 160 с.
5. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Полїтичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-ге вид. – Чернівці: Прут, 2001. – 487 с.
6. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиєвистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б.Г.Могильницкий. – Томск: Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.

7. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.) / И. Д. Осипов. – СПб.: Изд-во ун-та, 1996. – 192 с.
8. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-годы XIX – 40-годы XX вв. / Л. В. Таран. – К.: Наук. думка, 1994. – 200 с.
9. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.) / Л. В.Таран. – Ніжин: Вид-во держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. – 248 с.
10. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) / В. В. Тельвак. – Нью-Йорк; Дрогобич: Вимір, 2002. – 235 с.
11. Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – Warszawa, 1989. – 420 s.
12. Ludwikowski R. R. Główne nurty polskiej myśli politycznej. 1815 – 1890 / R. R.Ludwikowski. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1982. – 465 s.
13. Grabski A. F., Serejski M. N. Historiografia polska w latach 1863 – 1899 // Historia nauki polskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wyd-wo PAN, 1987. – Т. IV. – S. 578–612.
14. Тарле Е. В. И. В.Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 / Е.В.Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №1. – С. 42–61.
15. Ковалевский М. М. Современные социологи / М. М. Ковалевский. – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – 414 с.
16. ДА РФ. – Ф. 102. – Оп. 101. – Спр. 558.
17. Конт О. Общий обзор позитивизма Огюста Конта / О. Конт // Родоначальники позитивизма / Под ред. Э.Радлова. – СПб.: изд. Брокгауз и Эфрон, 1912. – Вып. V: Огюст Конт. – С. 5–200.
18. Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / Д. С. Милль. – 2-е изд. – М.: изд. Г. А. Лемана, 1914. – 880 с.
19. Драгоманов М. Шевченко, українофілі і соціалізм / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 327-429.
20. Ковалевский М. М. Буланжизм / М. М. Ковалевский // Рус. ведом. – 1889. – № 38. – С. 2.
21. Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1895. – Т. 1. – 660 с.
22. Надлер В. К. Лекции по истории Французской революции и империи Наполеона (1799–1815) / В. К. Надлер. – Х.: изд-во кн. маг. Корчагина, 1898. – 295 с.

23. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VI. – 667 с.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – 776 с.
25. Ковалевский М. М. Зарождение республиканской партии во Франции / М. М. Ковалевский // Ист. обозрение. – 1892. – Т. 5. – С. 65–118.
26. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // Вестн. Европы. – 1902. – № 10. – С. 429–474.
27. Петров М. Н. Томас Мюнцер. Великая крестьянская война / М. Н. Петров // Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – 2-е изд. – Х.: тип. В. А. Сыхра, 1882. – С. 385–419.
28. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів: друк. НТШ, 1895. – С. I-III.
29. Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж: Освобождение, 1905. – Т. 1. – 376 с.
30. Сергієнко М. [Грушевський М. С.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці / М. Сергієнко // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1892. – Т. I. – Кн. I. – С. 1–28. – Сергієнко М. – псевд. М. С. Грушевського.
31. Драгоманов М. Передне слово [до “Громади”] / М. Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – 101 с.
32. Ковалевский М. М. Кавалеры и круглоголовые / М. М.Ковалевский // Сев. вестн. – 1892. – № 7. – С. 65–96; №8. – С. 152–162.
33. Nacional archiv v Praze. F. 904. Ukrajinské Muzeum v Praze. Karton 77. Вадим Щербаківський, професор Українського Вільного університету в Празі. Мемуари 1918 – 1921 років. – 77 арк. [В т. ч. Спогади про В. Антоновича. – Б. д. – 23 арк.].
34. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б.Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
35. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 90-их років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.
36. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України. – Ф. X. – Од. сх. 5804. Михалевич О. І. Спомини про Київську громаду. Б. д. – 5 арк.
37. Державний архів Одеської області. Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 36. Маркевич А. Й. Лекції по общей истории. Б. д. – 216 л.
38. Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства / М. М.Ковалевский. – М.: тип. В. Рихтера, 1900. – Т. 1–3 .

39. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов. – К.: тип. ун-та, 1869. – VIII, 415 с.
40. Романович-Славатинский А. В. Вступительные лекции в курс государственного права / А.В.Романович-Славатинский // Университетские известия. – К., 1862. – № 10. – С. 1–46.
41. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Іст. ескіз / М. Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1898. – Т. XXIII–XXIV [23–24]. – Кн. 3–4. – С. 7–37.
42. Петров М. Н. Историческая подготовка. Pro domo sua / М. Н. Петров. – Х.: тип. М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
43. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор / М. Н. Петров. – Х.: тип. ун-та, 1861. – 310 с.
44. Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности / М. М. Ковалевский // Интеллигенция в России. – СПб.: Земля, 1910. – С. 59–88.
45. Ковалевский М. М. Очерк по истории политических учреждений в России. – СПб.: тип. Глаголева, 1908. – 242 с.
46. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм / І. Франко // Житє і слово. – 1897. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 265–292.
47. Франко І. [Що таке соціалізм?] / І. Франко // Зібр. творів: у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 44–55.
48. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко // Зібр. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософ. праці. – С. 300–348.
49. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібр. творів: у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: філософ. праці. – С. 276–285.
50. Франко І. До історії соціалізму / І. Франко // Літ-наук. вістн. – 1904. – Т. XXV [25]. – Кн. 3. – С. 134–152.
51. Бузескул В. П. Коммунистические идеи 2300 лет тому назад / В. П. Бузескул // Жизнь России. – 1917. – №7. – 20 дек. – С. 3.
52. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДА АРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 21. Линниченко И. А. Статьи с оторванными заголовками... 1921. – 12 арк.
53. ДА АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 34. Линниченко И. А. Статья без заглавия. Б. д. – 18 арк.
54. Limanowski B. Bolszewickie państwo w świetle nauki / B. Limanowski. – Warszawa: nakł. księg. robotniszej, 1921. – 24 s.

Олена Богдашина (*Харків*) **Ставлення істориків-позитивістів українських земель другої половини XIX – початку XX ст. до революцій**

У статті проаналізовані головні підходи істориків-позитивістів України того періоду до дослідження суспільних революцій, зокрема причин, характеру та наслідків європейських революцій XVIII – XIX століть, ставлення до соціалістичних революцій, містяться оцінки істориками-позитивістами форм та методів революційної боротьби.

Ключові слова: революція, лібералізм, реформи

Елена Богдашина (*Харьков*) **Отношение историков-позитивистов украинских земель второй половины XIX – начала XX ст. к революциям**

В статье проанализированы основные подходы историков-позитивистов Украины того периода к исследованию революций, в частности причин, характера и последствий европейских революций XVIII – XIX веков, отношение к социалистическим революциям, содержатся оценки историками-позитивистами форм и методів революционной борьбы.

Ключові слова: революция, либерализм, реформи

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*)

The attitude of historians of Ukrainian lands (second half of the XIX – beginning of XX c.) to revolution

In the article shown the main approaches of the historians-positivists Ukraine of the researched period to study of revolutions, in particular problems of the reasons, character and meaning (importance) European revolution XVIII-XIX of centuries, relation to socialist revolutions, estimation by the historians-positivists of of the forms and methods of revolutionary struggle are analysed.

Key words: revolution, liberalism, reforms